

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2017

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

PHEJI RA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta 50	
XIYENGE XA B: Timinete ta 30	
XIYENGE XA C: Timinete ta 40	
9. Tsala swi saseka no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KU TIKARHATA SWA VUYERISA**

1	Nhlalala Masinge a a tshama emugangeni wa Tirhelani. Vatswari va yena Jimu na Jamela a va kalangi va wu nuhwa nyangwa wa xikolo, hikokwalaho, a va hanya evusiwanini. Tata wa yena u bohekile ku ya tirha epurasini ra ka Mabihana, Mulungu loyi a thyiweke vito leri hi vatirhi va le purasini ra yena hileswi a a tshamela ku va vitana hi rona loko a hlundzokile. Muholo wa Jimu a wu nga nyawuli, hikokwalaho a a fikelela ku kuma mali ya mpfuno yo huma eka mfumo. Loko a ku nga ri mali leyi, Nhlalala, n'wana wa vona wa tuva, xikolo a xi ta va xi tsandzile. Hambiswiritano, Jimu na ndyangu a va kalangi va etlela va hlaya tinyeleti na siku na rin'we.	5
10
2	Xikandza xa mana wa Nhlalala a xi khwanyanile nhlonge hikokwalaho ka timbanga to hisiwa hi ndzilo. Mhaka leyi a yi dya Nhlalala kufikela laha a vutiseke mana wa yena hi ta xivangelo xa ku khwanyana ka nhlonge ya xikandza xa yena. Mana wa yena a nga pfumelangi ku n'wi nyika nhlamulo, u lo vula ntsena leswaku Nhlalala wa ha ri ntsongo swinene, a nga si ringanela ku tiva xivangelo xa kona. A a chava leswaku loko o xi tiva, a nga kavanyeteka etidyondzweni ta yena.	15
3	Ku vula ntiyiso, Nhlalala a a ri na nhloko yo olova. Tintangha ta yena ta vamatlhari na vaswirhundzu a ti nga wu voni ntlangu etidyondzweni. U pasile tidyondzo ta yena hinkwato ta nkombo eka Giredi ya 12 hi nyeleti. Hikokwalaho, va ka ESKOM va le hofisinkulu ya Xifundzankulu xa Mpumalanga va n'wi nyikile basari leswaku a ya dyondzela digiri ya <i>Electrical Engineering</i> eYunivhesithi ya Wits. Loko a ri kwale, a a tikarhata swinene etidyondzweni ta yena, ngopfungopfu hileswi lava n'wi nyikeke basari va n'wi tiviseke leswaku va ta n'wi tekela yona loko o hluleka ku pasa tidyondzo hinkwato hi tiphesente ta makumetsevu ku ya ehenhla. Handle ka sweswo, a a tibyerile leswaku u lava ku heta tidyondzo ta yena a ta hluvula vatswari va yena vusiwana.	20
25
4	Mhaka yo biha hileswi a a vuya ntsena ekaya loko lembe ri herile. U mamisile vanhu na vatswari va yena tintiho a vula leswaku ekuheleni ka kotara yin'wana na yin'wana hi nkarhi wo wisa yena u le ku hlayeni ka tibuku hikuva u lava ku fikelela swipimelo swa lava n'wi nyikeke basari. Loko va ri vatswari va Nhlalala vona a va tshemba marito ya yena hikuva mbuyelo wa yena wa hafu ya lembe a wu tsakisa. Ntiyiso wa kona hileswaku a a papalata ku ya ekaya hileswi a a twa a poyileka tanihileswi muti wa ka vona a wu ri wa xiyimo xa le hansi, tlhandlakambirhi mana wa yena a a nga languteki exikandzeni.	30
35

- 5 Hi minkarhi yo wisa eku heleni ka kotara yin'wana na yin'wana, Nhlalala a a endzela vanghana va yena lava humaka emindyangwini leyi nyukaka. Minkarhi hinkwayo loko vanghana va yena va kombela ku n'wi vhakela ekaya ka vona, a a tirhisa ndlela ya vutlhari yo va alela. A a va tshembisa leswaku ri ta ta siku leri a nga ta vona swi fanerile ku famba na vona, wo lava ku va hlamarisa kunene. 40
- 6 Kunene siku rin'wana hi Ravuntlhanu nandzhenga, Nhlalala u fambile na munghana wa yena Basambilu loyi a a ri na riendzo ro ya eKruger National Park. Va fambile hi movha wa Basambilu. Loko va fika eTirhelani, a ku ri khalenyana dyambu se ri perile. Va lo pfuniwa hi dyambu ra vusiku leri nga va voningela. Nhlalala u komberile Basambilu leswaku leswi a ha faneleke ku famba mpfhuka wo leha, a nga ngheni ekaya ka vona, kambe a n'wi chicha egedeni leyi a nga ta tlhela a n'wi teka eka yona loko va tlhelela eYunivhesithi hi Sonto. Basambilu a nga nonohwangi, ntsena u lo n'wi hoyozela loko a vona yindlu ya manyunyu leyi akiweke emutini lowu a a n'wi siya eka wona, mbuyangwana leswaku i ya malume wa Nhlalala a yo na yi xa. 45
- 7 Siku rin'wana mana wa Nhlalala u endzerile eYunivhesithi ku ya pfuxela ntombi ya yena ka! Nhlalala u vuyile a byeriwa leswaku mana wa yena u lava ku n'wi vona. Vanghana va yena va yile na yena ehofisini ya un'wana wa valeteru laha Jamela a a rhurheriwile kona. Loko va nghena hi nyangwa, Jamela u tsutsumerile Nhlalala ku ya n'wi vukarha, hiloko Nhlalala xi n'wi susumeta xi tlhela xi n'wi landzula, xi vula leswaku xona a xi na mhani wo khwanyana xikandza. Kwalaho Jamela a khanisa timhunti a ri karhi a ku: 'Hakunene ku veleka i ku huma moya.' U khongoteriwile hi malume wa Nhlalala loyi a n'wi heleketeke kwale Yunivhesithi. Endzhakunyana Nhlalala u vitaneriwile etlhelo hi malume wakwe a n'wi hlamusela leswi endleke leswaku xikandza xa Jamela xi khwanyana nhlonge. U vurile leswaku loko Nhlalala a ha ri na malembe mambirhi, Jamela u tsutsumerile endlwini leyi a yi ri eku tshweni a fika a tsavula Nhlalala. Ku na twa sweswo, Nhlalala o sungula ku rila hi xihluku, a ala na ku khongoteriwa. 55
60
65

[Xitshuriwa i xa vutitumbuluxeri]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso xi huma eka webusayiti ya www.123rf.comck.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Hlamusela leswaku a swi sukela kwihi ku kala Mulungu wa Jimu a thyiwa vito ra Mabihana? (1)
- 1.2 I yini lexi nga endla leswaku ndyangu wa Jimu wu nyikiwa mali ya mpfuno hi mfumo? (1)
- 1.3 Hikokwalaho ka yini va ka Eskom va nyikile Nhlalala basari yo yisa tidyondzo ta yena emahlweni eYunivhesithi? (2)
- 1.4 Boxa mhaka YIN'WE leyi endleke leswaku Nhlalala a tikarhata swinene etidyondzweni ta yena eYunivhesithi? (2)
- 1.5 Xana Nhlalala a a chava yini ku nyika vanghana va yena siku leri a va fanele ku n'wi endzela hi rona ekaya ka vona? (2)
- 1.6 Hlawula nhlamulo yin'we eka leti landzelaka: Xana mutsari u vula yini loko a ku Nhlalala u mamisile vanhu na vatswari va yena tintiho?
 A U va nantswisile tintiho.
 B U va byerile vunwa.
 C U va byerile ntiyiso.
 D U va hlambisile tintiho. (1)
- 1.7 Dyambu ra vusiku leri voningeleke Nhlalala na Basambilu ku vuriwa yini? (1)

- 1.8 Hikokwalaho ka yini Nhlalala a vutisile mana wa yena hi ta xivangelo xa ku khwanyana ka nhlonge ya xikandza xa yena? (2)
- 1.9 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka ku ya hilaha swi tirhisiweke hakona eka xitshuriwa lexi.
- 1.9.1 A va kalangi va etlela va hlaya tinyeleti na siku na rin'we. (2)
- 1.9.2 A va kalangi va wu nuhwa nyangwa wa xikolo. (2)
- 1.10 Xana u vona onge i yini lexi endleke leswaku Nhlalala a rila hi xihluku endzhaku ka loko malume wa yena a n'wi hlamuserile leswi endleke Jamela a khwanyana nhlonge ya xikandza? (2)
- 1.11 U nga n'wi tsundzuxa yini Nhlalala mayelana na swiendlo swa yena swa ku landzula mana wa yena? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Hi swihi switandzhaku leswi nga vaka kona eka ku va manana loyi a nga exifanisweni a mamisa n'wana loyi dami? (2)
- 1.13 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi u tiseriwaka xona hi xifaniso lexi? (2)
- 1.14 Hi ku vona ka wena vanhu lava va nga exifanisweni va nga va va titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.15 Nyika mhaka YIN'WE leyi xitshuriwa xa A xi yelanaka hi yona na xitshuriwa xa B. (2)
- 1.16 Nyika mhaka YIN'WE leyi xitshuriwa xa A xi hambanaka hi yona na xitshuriwa xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Ku pfuxelana i swa nkoka evuton'wini' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona.

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu ra xitshuriwa hi marito lama nga hundziki 90.
- Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

XITSHURIWA XA C**KU PFUXELANA I SWA NKOKA EVUTON'WINI**

Ku pfuxelana swi endla leswaku ndhavuko wa hina wu hlayiseka. Vanhu a va pfuxelani hikokwalaho ko lava ku nyikiwa swin'wana, kambe hi ku va swi fanerile ku endla tano. Swi khomisa tingana loko vanhu va tivana kambe va nga pfuxelani. Swa vava loko u pfuxela munhu loyi mi tivanaka kambe a nga ku hlamuli, ngopfungopfu loko u ri na ntiyiso wa leswaku u ku twile, naswona u nga tivi xivangelo xa kona. Vanhu va pfuxelana nkarhi wun'wana na wun'wana lowu va hlanganaka hi wona. Loko va nga si vulavurisana, swa fanela leswaku va rhangana hi ku pfuxelana. Ku vulavula vanhu va nga pfuxelanangi swi komba ku nga rhandzani na ku tekelana ehansi.

Munhu u fanele a sungula hi ku pfuxela van'wana loko a nga si vulavula na vona leswaku a ta tekeriwa enhlokweni. Munhu loyi a ku pfuxelaka a tlhela a ku phata wa tikomba leswaku wa ku tiva naswona u ku tisela ntsako embilwini. Ku pfuxeriwa swi endla leswaku moya wa munhu wu phyuphya. A swi hlayeriwi leswaku vanhu va pfuxelanile kangani hi siku hikuva ku pfuxelana a swi heli. Loko u hluleka ku pfuxela munhu loyi a nga ekule na wena hi ku chava ku n'wi huwelela, u nga ha n'wi yimisela voko kunene. Munhu i munhu hi van'wana vanhu, hikokwalaho loko u pfuxela van'wana swi kombisa kahle leswaku u na vumunhu.

Vanhu va nga pfuxelana hi ku khomana hi mavoko kumbe ku vukarhana. Loko munhu a pfuxela un'wana u kombisa leswaku wa xixima evuton'wini naswona swa tikomba leswaku u kurisiwile hi mfanelo. Ku pfuxelana swi pfuna leswaku vanhu va hanyisana hi ku rhula, ku nga vi na pho, wa nhonga. Hakanyingi loko munhu a nga pfuxeli vanhu van'wana, vanhu va chava ku n'wi tshinelela. Leswi swi endla leswaku va hluleka na ku n'wi seketela loko a ri eka nkarhi wo tika. Loko hi pfuxelana, swa hi ovela ku tiva loko loyi hi n'wi pfuxelaka a hanyile kahle kumbe a vabya kutani hi n'wi pfuna laha swi kotekaka. Minkarhi yo tala loko munhu loyi a vabyaka a pfuxeriwa, wa tivika eka lava n'wi pfuxelaka loko a nga hanyangi kahle.

[Xitshuriwa i xa vutitumbuluxeri]

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

Suka u yima! Tlarihela vutomi bya wena! Famba na minkarhi! Hi hina ntsena vaendli va sofa ra manyunyu. Ntokoto wa malembe ya makumembirhi i ntangha ya mani? Va ringetile van'wana ku endla masofa yo fana na ya hina kambe va tsandzekile. Mavabyi ya nhlana nkwee, loko u ri tirhisa. U nge tisoli. Loko u xava sofa rin'we hi ku bazela hi tinghilazi timbirhi to nwa namuneti.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.riseanddecline.co.za]

- 3.1 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? (1)
- 3.2 Tshaha ntila lowu munavetisi a wu tirhiseke ku onga vaxavi? (1)
- 3.3 Kombisa mboyamelathelorrin'we lowu humelerisiwaka hi xivulwa lexi nga laha hansi. (2)
- 'Hi hina ntsena vaendli va sofa ra manyunyu.'
- 3.4 Aneka vutshila lebyi munavetisi a byi tirhiseke ku humelerisa khepixini ya xinavetiso lexi. (2)
- 3.5 Kombisa hilaha vito ra vhengele ra 'Ntofontofo' ri yelanaka hakona na sofa leri navetisiweke. (2)
- 3.6 Hi ku vona ka wena, hi wihi nkoka wa ku va munavetisi a tsala xitsundzuxo hi maletere lama tsongahatiweke ngopfu? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KU TWISISA SWIPHEMU SWIN'WANA SWA VUHANGALASI BYA MAHUNGU

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E: KHATHUNI

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.cartoons.com]

- 4.1 Boxa xikongomelo xa nhlengeletano leyi khomiweke hi huvo ya vufambisi bya xikolo xa Ringetani. (1)
- 4.2 Ku va huvo ya vufambisi bya xikolo yi tinyiketela ku pfuna vadyondzisi, swi nga va swi ku tisela miehleketo muni mayelana na vadyondzisi va xikolo lexi? (2)
- 4.3 Matshamelo ya munhu loyi a thandlekeke mavoko etafuleni loyi a nga etlhelweni ra xinene ra wanuna loyi a yimeke ya nga va ya ku tisela miehleketo muni? (1)
- 4.4 Xana munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena eka 4.3 u nga n'wi tsundzuxa yini mayelana na matshamelo ya yena? (2)
- 4.5 Xiyimo xa munhu loyi a nga na lepithopi xi nga va xi ri xihhi eka nhlengeletano leyi naswona a nga va a endla yini hi lepithopi leyi? (2)
- 4.6 Xana i ndhawu yihhi ya xikolo leyi vanhu lava va khomeleke nhlengeletano eka yona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F**DYANDZA RA NAN'WAKA**

Nan'waka dyandza ri hlaserile tiko. Se ku mbumburhekile swifuwo swa ntsandzavahlayi. Mufuwi un'wana u lovile tshanga hinkwaro. Ku navela ka vona ka leswaku **tihomu ta xisati** ti pona a ku humelelangi. Muganga hinkwawo wo **mbvee!** *Ku vula ntiyiso, dyandza leri a ri hlaselangji tsena vafuwi, kambe hinkwenu ka hina ri hi vavisile.* Handle ka swifuwo, mavele ya omile swinene naswona ku hava 5
ntshovelo lowu hi nga wu vonaka. Hi nga vula handle ko kanakana leswaku **mhisi yi tlakule tshuri**. Mfumo wu ta kala wu nghenelela ku phalala varimi, swi nga ri tano se hi ta hanya hi mugayo wo tshwuka. Loko mpfula yo ka yi nga ni eka mavhiki manharhu lama landzelaka, vanhu lava tsaneke miri va ta hi siya. Swi lava leswaku vapfumeri va ba xikhongelo xa matimba leswaku Mumbi a ta hi tsundzuka. 10
Van'wana va vula leswaku hi fanele ku tikamba leswaku hi lo dyoha yini emahlweni ka Mumbi, **kambe loko a ri mina yena do**, ku hava lexi ndzi nga dyohela Mumbi xona!

5.1 Hlawula nhlamuselo YIN'WE leyi yi nga yona ya xivuriso lexi landzelaka ku ya hilaha xi tirhisiweke hakona eka xitshuriwa lexi:

Mhisi yi tlakule tshuri.

- A Swi vula rifu.
- B Khamba ri yivile.
- C Ndlala yi fikile.
- D Ku na ndzalo etikweni. (1)

5.2 Siva xivulwahava lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka hi rito rin'we.

Ku navela ka vona ka leswaku **tihomu ta xisati** ti pona a ku humelelangi. (1)

5.3 U twisisa yini hi xivulwa lexi landzelaka:

Mufuwi un'wana u lovile tshanga hinkwaro. (2)

5.4 Lulamisa swihoxo swa matsalelo eka xivulwa lexi landzelaka:

Ku vula ntiyiso, dyandza leri a ri hlaselangji tsena vafuwi, kambe hinkwenu ka hina ri hi vavisile. (2)

5.5 Hi wihi nkoka wa ku tirhisiwa ka riencisi leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka?

Muganga hinkwawo wo **mbvee!** (2)

- 5.6 Hi wihi ntirho wa riengeteri leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka?
Nan'waka dyandza ri hlaserile tiko. (1)
- 5.7 Endla xivulwa xa wena n'wini laha rito leri tikisiweke ri nga ta va na nhlamuselo yo hambana na leyi nga exivulweni.
Handle ka swifuwo, **mavele** ya omile swinene. (1)
[10]
- NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30**
NTSENGO WA TIMARAKA: 70